

1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ve Tarih Eğitimi¹

Lütfi BUDAK²

Öz

Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda gerçekleştirdiği reform girişimleri, yalnızca idari ve hukuki alanlarda değil, eğitim sisteminde de köklü dönüşümlere yol açmıştır. Eğitim alanındaki dönüşümlerin en kapsamlı ve kurumsal niteliğe sahip düzenlemelerinden biri olan 1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, modern Osmanlı eğitim sisteminin yapısal çerçevesini tayin etmiş; okul kademelerinden müfredat içeriğine, öğretmen niteliklerinden Maârif idaresinin teşkilat yapısına kadar çok boyutlu bir reformu mümkün kılmıştır. Bu çalışmada, söz konusu nizamname çerçevesinde tarih eğitiminin kurumsal olarak nasıl konumlandığı, pedagojik hedeflerinin ne olduğu ve ideolojik işlevlerinin nasıl kurgulandığı ele alınmaktadır. Tanzimat sonrası dönemde tarih dersleri, yalnızca geçmişin bilgisine dair aktarımı değil, aynı zamanda bir kimlik inşası sürecini de içeren bir araç haline gelmiştir. Rüşdiyeler ve idadilerde zorunlu ders olarak yer verilen tarih, gerek Osmanlı hanedanının tarihsel meşruiyetini pekiştirmek, gerekse “makbul Osmanlı bireyi” nin zihni formasyonunu inşa etmek açısından önemli bir işlev üstlenmiştir. 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nde tarih derslerinin “Tarih-i Umumi” ve “Tarih-i Devlet-i Osmaniye” şeklinde ayrıştırılması, tarih eğitiminin hem evrensel bilgiye hem de Osmanlı merkezli bir tarih anlatısına dayalı çift yönlü bir misyon üstlendiğini göstermektedir. Bu bağlamda çalışma, tarih öğretiminin dönemin siyasi ve toplumsal bağlamıyla nasıl iç içe geçtiğini, Maârif Nezâreti'nin eğitim politikaları ile nasıl şekillendiğini ve dönemin ders kitaplarında nasıl temsil edildiğini birincil kaynaklar ve dönemin eğitim literatürü ışığında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Bu sayede, geç Osmanlı modernleşmesinde tarih eğitiminin hem entelektüel hem de ideolojik bir yeniden üretim alanı olarak oynadığı rol ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maârif, Nizamname, Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, Tarih Eğitimi, Eğitim Tarihi.

1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi and History Education¹

Abstract

The reform initiatives of the Ottoman Empire in the 19th century led to radical transformations not only in administrative and legal areas but also in the education system. The Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi of 1869, one of the most comprehensive and institutionalized regulations of the transformations in the field of education, determined the structural framework of the modern Ottoman education system and made possible a multidimensional reform from school levels to curriculum content, from teacher qualifications to the organizational structure of the education administration. This study examines how history education was institutionally positioned, what its pedagogical goals were, and how its ideological functions were constructed within the framework of the aforementioned regulation. In the post-Tanzimat period, history classes became a tool not only for the transmission of knowledge of the past but also for the construction of identity. History, which was included as a compulsory subject in rüşdîs and idadîs, assumed an important function in terms of both reinforcing the historical legitimacy of the Ottoman dynasty and constructing the mental formation of the “acceptable Ottoman individual”. In the 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, history courses were divided into “Tarih-i Umumi” and “Tarih-i Devlet-i Osmaniye”, which shows that history education undertook a dual mission based on both universal knowledge and an Ottoman-centered historical narrative. In this context, the study aims to analyze how history teaching was intertwined with the political and social context of the period, how it was shaped by the educational policies of the Nezâreti of Education and how it was represented in the textbooks of the period in the light of primary sources and the educational literature of the period. In this way,

¹ V. Uluslararası Eğitimde Mükemmellik Kongresinde (23-25 Mayıs 2025) Sözlü Bildiri olarak sunulmuştur.

² Sorumlu Yazar: Arş. Gör. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Türkiye, lbudak@adu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8313-866X

the role of history education in late Ottoman modernization as a field of both intellectual and ideological reproduction will be revealed.

Keywords: Education, Regulation, the Statute on General Education, History Education, Education History

Makale Geçmişi	Geliş:26.05.2025	Kabul: 26.06.2025	Yayın:30.06.2025
Makale Türü	Derleme Makalesi		
Önerilen Atf	Budak, L. (2025). 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ve Tarih Eğitimi. <i>Uluslararası Eğitimde Nitel Araştırmalarda Mükemmellik Arayışı Dergisi (UENAMAD)</i> , 4(1), 16-28.		

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Batı karşısında duyulan üstünlük algısı, uzun bir dönem boyunca yalnızca askerî sahayla sınırlı kalmıştır. XVII. yüzyıldan XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı yönetimi, Avrupa devletlerinin teknik ve askeri alanlardaki başarılarını dikkate alarak, bu alandaki bilgi ve kurumları örnek almayı yeterli görmüştür. Ancak II. Mahmud dönemiyle birlikte belirginleşen ve Tanzimat süreciyle kurumsallaşan yeni yaklaşımla birlikte, Batı'nın yalnızca askerî değil, siyasal, toplumsal ve idarî alanlarda da belirgin bir üstünlük sergilediği kabul edilmiştir (Kodaman, 1988). Bu dönemde Osmanlı bürokrat ve aydınları, devletin tüm kurumlarında kapsamlı bir dönüşüm ihtiyacı duyulduğunun farkına varmışlardır. Ne var ki bu dönüşüm iradesi, başlangıçta sistematik bir planlama ya da bütüncül bir programdan ziyade, dağınık ve tepkisel adımlarla şekillenmiştir. Islahatların uygulanmasında genellikle padişahın doğrudan denetimi altındaki askerî, idarî ve bürokratik yapılar tercih edilmiş; böylelikle toplumun geleneksel kesimlerinden ve özellikle muhafazakâr çevrelerden gelebilecek tepkilerin önüne geçilmeye çalışılmıştır (Kodaman, 1988). Eğitim alanındaki yenilikler ise bu süreçten tamamen bağımsız olmamakla birlikte, daha tedricî ve ihtiyatlı bir şekilde ilerlemiştir. Modern eğitim kurumlarının kurulması, geleneksel yapılarla bir süre daha eşzamanlı varlık göstermiş ve dönüşüm süreci kademeli olarak şekillenmiştir.

Osmanlı eğitim sisteminde uzun süre boyunca belirleyici rol üstlenen medreseler, geleneksel yapıları ve öğretim anlayışlarıyla dikkat çekmekteydi. Bu kurumlar, eğitimin temel dayanak noktası olsalar da zamanla değişen ihtiyaçlara ve artan reform taleplerine yanıt vermekte yetersiz kalmışlardır. Medreselerin muhafazakâr yapısı, eğitimdeki yenileşme çabalarını yavaşlatmış olsa da bu süreci bütünüyle engelleyememiştir. Özellikle II. Mahmud döneminde, merkeziyetçi reformlar çerçevesinde yeni eğitim kurumları açılmış ve ilköğretimin zorunlu hale getirilmesiyle birlikte halk eğitiminin temelleri yeniden tanımlanmıştır (Şimşek, 2023).

Her ne kadar Tanzimat Fermanı doğrudan eğitimle ilgili düzenlemeler içermese de bu süreçte benimsenen reformcu zihniyet eğitim alanındaki dönüşümlerin önünü açmıştır. 1856 tarihli Islahat Fermanı ise, Osmanlı tebaasından gayrimüslim topluluklara kendi okullarını kurma ve geliştirme imkânı tanımış; böylelikle eğitim alanında çoğulcu bir yapı oluşmaya başlamıştır (Akarlı, 1976). Devlet mekteplerinde Müslim ve gayrimüslim öğrencilerin birlikte eğitim alabilmesinin önü açılmış; öte yandan yabancı devletlerin himayesinde ve Batı müfredatına göre faaliyet gösteren birçok özel okul da Osmanlı topraklarında faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu gelişmeler, bir yandan eğitimde çeşitliliği artırırken diğer yandan devlet açısından denetim ihtiyacını da beraberinde getirmiştir. Okul sayısındaki hızlı artış, müfredatın çağdaşlaştırılması, öğretim yöntemlerinin modernleşmesi ve eğitim faaliyetlerinin sistematik olarak izlenmesi gerekliliği, merkezi yönetimi bu alana özgü yeni kurumlar tesis etmeye yöneltmiştir. Bu bağlamda Meclis-i Umûr-ı Nâfia, Dârü's-Şûrâ-yı Bab-ı Ali, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Mekâtib-i Rüşdiye Nezâreti gibi kurumlar, eğitim politikalarının oluşturulması, ders kitaplarının hazırlanması ve okulların idari-öğretimsel denetimi gibi konularda önemli işlevler üstlenmişlerdir (Somel, 2001). Ancak tüm bu reform çabalarına rağmen, dönemin sınırlı mali kaynakları ve bürokratik engeller, bu kurumların etkinliğini sınırlandırmış; istenilen düzeyde bir verimlilik sağlanamamıştır. Yine de bu girişimler, Osmanlı'da modern eğitimin kurumsallaşma sürecinin temel taşlarını oluşturmuş ve sonraki dönem reformlarının önünü açmıştır.

Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, Osmanlı Devleti'nde modern eğitimin kurumsal temellerinin atıldığı başlıca düzenlemelerden biri olarak değerlendirilmelidir. 1869'da yürürlüğe giren bu nizamname, merkez ve taşradaki eğitim faaliyetlerini belirli bir sistem dahilinde düzenlemeyi amaçlayan ilk kapsamlı ve bağlayıcı hukuki metindir (Takvîm-i Vekayi, 1869, 908). Bu çerçevede,

sıbyan mektepleri hem kız hem de erkek çocuklar için zorunlu hale getirilmiş; eğitim kurumları açık biçimde tanımlanarak derecelendirilmiş, bu sınıflandırma dışında kalan mekteplerin açılmasına müsaade edilmemiştir (Somel, 2001). Böylece, eğitim alanında hem kurumsal hem de dilsel bir birlik oluşturulması hedeflenmiştir.

Nizamnamede medreselere herhangi bir atıf yapılmaması, Osmanlı idaresinin geleneksel eğitim yapılarından ziyade, modern ve seküler esaslara dayalı bir eğitim sistemi inşa etmeye yönelik kararlılığını göstermektedir (Akyıldız, 2012). Ayrıca, kız çocuklarının eğitimiyle ilgili hükümlere de yer verilmiş olması, kadınların kamusal alanla temasının artırılması bakımından dikkat çekici bir adımdır (Aliye, 1895; Toska, 1998). Öncelikle yükseköğretim kurumlarında başlatılan reformlar, zamanla rüşdiye ve iptidai derecesindeki okulları da kapsayacak şekilde genişletilmiş; böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren halkı hedefleyen, laik unsurları daha belirgin olan bir Maârif yapısı ortaya çıkmıştır. Bu dönüşümün nihai amacı, devletin bekasını sağlam temellere oturtmaktır. Zira modern eğitimin, bireyleri hem sadık birer Osmanlı tebaası hem de üretken yurttaşlar olarak şekillendirme gücüne sahip olduğu düşünülmüştür (Kasaba, 1988). Bu nedenle, eğitim hem bir toplumsal mühendislik aracı hem de devletin varlığını sürdürme stratejisinin asli unsuru olarak değerlendirilmiş; mevcut kaynaklar ve yapılar bu doğrultuda dikkatle düzenlenmiş ve seferber edilmiştir.

1869'a gelindiğinde, Osmanlı eğitim sisteminde yaşanan gelişmeler ve karşılaşılan yapısal sorunlar dikkate alınarak kapsamlı bir düzenleme yapılması zaruri hale gelmiştir. Bu doğrultuda hazırlanan ve aynı yıl yürürlüğe giren Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, yalnızca dönemin en ayrıntılı eğitim mevzuatı olmakla kalmamış, aynı zamanda modern bir eğitim sisteminin kurumsal temellerini atan önemli bir reform belgesi olmuştur. Nizamname, eğitim-öğretim faaliyetlerini ayrıntılı biçimde düzenleyen maddeleriyle, standartlaşma ve merkezi denetim esasına dayanan bir yapı tesis etmeyi amaçlamıştır. Belgenin her bir maddesi, öğretim kurumlarının örgütlenmesinden müfredat içeriklerine, öğretmenlerin niteliklerinden denetim mekanizmalarına kadar pek çok unsuru kapsamlı şekilde tanımlamış ve böylece devlet eliyle yürütülecek rasyonel bir Maârif sistemi oluşturulmasının yolunu açmıştır. Bu düzenleme, Osmanlı Devleti'nin eğitimde kurumsallaşma ve modernleşme hedefi doğrultusunda attığı en ciddi ve sistematik adımlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Şimşek, 2023).

Yöntem

Araştırma Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma yöntemine dayalı olarak tasarlanmıştır. 1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi çerçevesinde tarih eğitiminin kurumsal, pedagojik ve ideolojik boyutlarını ele almayı amaçlayan araştırma, tarihsel belge çözümlemesi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda hem birincil hem de ikincil kaynaklara başvurulmuş; dönemin resmi mevzuatı, arşiv belgeleri, ders programları ve tarih ders kitapları sistematik biçimde incelenmiştir. Çalışmanın temel verisini, 1 Eylül 1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi oluşturmakta olup; bu belge, Osmanlı eğitim sisteminin modernleşme sürecindeki dönüştürücü rolü açısından çok katmanlı biçimde analiz edilmiştir. Nizamnamenin özellikle tarih derslerine ilişkin hükümleri maddeler düzeyinde çözümlenmiş; ilgili maddelerin içeriksel değerlendirmesi yapılmıştır. Bunun yanı sıra, dönemin eğitim kurumları (sıbyan, rüşdiye, idadi, sultani ve Dârülfünûn) kapsamında tarih derslerinin nasıl yapılandırıldığı, ders programlarında ne tür bir tarih anlatısına yer verildiği ve bu anlatının dönemin ideolojik yönelimleriyle nasıl örtüştüğü irdelenmiştir.

Araştırmada ayrıca, dönemin eğitim politikalarını belirleyen bürokratlar ile tarih dersi müfredatlarının hazırlanmasında etkili olan entelektüel çevrelerin görüşleri dikkate alınmıştır. Bu kapsamda Ahmed Vefik Paşa, Süleyman Paşa, Abdurrahman Şeref Bey gibi şahsiyetlerin ders kitabı niteliğindeki eserleri, tarih eğitiminin zihinsel çerçevesini çözümlemeye yönelik olarak incelenmiştir. Arşiv belgeleri ve dönemin süreli yayınları da tarihsel bağlamı derinleştirmek amacıyla değerlendirilmiştir. Yorumlayıcı bir tarih yazım anlayışı benimsenen çalışmada, Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nin yalnızca yasal bir düzenleme değil; aynı zamanda bir zihniyet dönüşümünün ve ideolojik yönlendirmenin ürünü olduğunu varsaymaktadır. Bu nedenle analiz sürecinde, içerik çözümlemesi yöntemiyle hem normatif düzenlemeler hem de pedagojik pratikler arasındaki ilişki açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle, geç Osmanlı eğitim sisteminde tarih dersinin üstlendiği anlam dünyası bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konmuştur.

1869 Maârif-i Umumiyye Nizâmnamesi

1869 tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, Osmanlı eğitim sistemi içerisinde medrese dışındaki kurumları ilk, orta ve yüksek dereceli okullar şeklinde sınıflandırarak modern anlamda derecelendirilmiş bir yapının temelini atmıştır. Bu düzenleme ile Dârülfünûn'un açılması yönünde girişimlerde bulunulmuş, Maârif Nezâreti yeniden yapılandırılmıştır. Medreseler için köklü bir reform öngörülmemekle birlikte, bazı alanlarda meslekî eğitim veren medrese türü kurumlar kurulmuştur. Böylelikle, Tanzimat okulları, askerî mektepler, azınlık ve yabancı okullarla birlikte medreseler de dahil olmak üzere oldukça farklı yapılar aynı dönemde eğitim sahasında varlık göstermeye devam etmiştir. Bu dönemde Türkçe, öğretim dili olarak resmiyet kazanmış, meslekî ve teknik eğitim alanında kurumsal temeller atılmıştır. Aynı zamanda, ilk defa öğretmen yetiştirmek üzere meslek okulları açılmış, kız çocuklarına yönelik orta dereceli okullar da bu süreçte eğitim sistemine kazandırılmıştır. Eğitim alanında gerçekleştirilen bu reformlarla birlikte, öğrenci ve öğretmenlerin kıyafetlerine dair standartlar belirlenmiş, fiziksel ceza yöntemlerinden falaka uygulaması kaldırılmış, kadınların ve halkın eğitimi hususunda toplumsal farkındalık artmıştır. Genel olarak, eğitim hizmetlerinin geniş halk kitlelerine ulaştırılmasına yönelik politikalar ön plana çıkmıştır (Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme, 2014).

Fransızların istekleri göz önüne alınarak Sadullah Paşa tarafından hazırlanan (Altın, 2008) 1 Eylül 1869 (Hicri 24 Cemâziyelevvel 1286) tarihli Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi, Osmanlı eğitim tarihinde dönüm noktası teşkil eden kapsamlı bir düzenlemedir. Toplam 198 maddeden ve beş ana bölümden oluşan bu nizamnâme, ilköğretimden yükseköğretime kadar tüm öğretim kademelerini kapsayan ayrıntılı hükümler içermektedir. Nizamnâme'nin gerekçesinde *"Bir milletin eğitimde ilerleme sağlamasını, kendi dilinde eğitim öğretim yapmasında aramak gerekir; bir topluma yabancı dille bilim ve sanatta ilerleme yolunu göstermek zordur."* denilmesi çok önemlidir (Akyüz, 2012). 1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, eğitimi bir devlet meselesi olarak ele alan (Duman, 1999) ve Türk eğitim tarihinde kapsamlı bir düzenleme ile ıslahat hareketi niteliği taşıyan önemli bir belge olarak yerini almıştır (Ortaylı, 2001; Akyüz, 1999). Eğitim sisteminin genel çerçevesini belirleyen bu metin; öğretim kurumlarının yapısını, okutulacak ders içeriklerini, öğrenci kabul esaslarını, kız ve erkek çocukların hangi koşullarda eğitim alacaklarını, idari kadronun, öğretmenlerin ve hizmetlilerin görev tanımlarını ve maaşlarını ayrıntılı şekilde düzenlemiştir (Cevad, 1920; Altın, 2008). Söz konusu düzenleme, Fransa Eğitim Bakanı J. V. Duruy'un etkisi ile Maârif Nazırı Saffet Paşa'nın (1814–1883) öncülüğünde ve Şûrâ-yı Devlet'e bağlı Maârif Dairesi'nin katkılarıyla hazırlanmıştır. Dairenin başkanlığını yürüten Kemal Paşa'nın yanı sıra, kurulda yer alan önemli simalar arasında Sadullah Paşa, Dadyan Artin Efendi, Recaizade Ekrem Bey, Ebüzziya Tevfik Bey, Mehmed Mansur ve Drağan İzankof Efendi gibi dönemin münevver bürokratları bulunmaktadır. Bu kadro, yalnızca dönemin eğitim vizyonunu değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşme sürecinin fikrî altyapısını da temsil etmektedir (Kaya Doğanay, 2011; Hayta, 1995). Yüzünü Batı'ya dönmüş, oradaki eğitim teşkilatını incelemiş ve bunu kendi memleketinde de tesis etmeyi düşünmüş olan Saffet Paşa'nın ortaya koymuş olduğu Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, sanat okullarından başka Maârifin her konusunu ele almış 198 maddesi içinde aşağıdaki konulara yer vermiştir.

198 maddede ana hatlarıyla aşağıda bulunan eğitim meselelerine yer verilmiştir (Çağır ve Türk, 2017).

- 1- İlköğretim meselesi ele alınmıştır. (mad. 3-35)
- 2- Ortaöğretim meselesi ele alınmıştır. (mad. 35-50)
- 3- Öğretmen yetiştirme sorunu ele alınmıştır. (mad. 5-78)
- 4- Bir üniversite kurulması planlanmıştır. (mad. 79-128)
- 5- Özel öğretim sorunu ele alınmıştır. (mad. 128-131)
- 6- Okullara için gerekli olan kitapları telif veya tercüme yoluyla temin edecek Daire-i İlmiye planlanmıştır. (mad. 133-137)
- 7- Maârifin mali cephesini ele almıştır. (192-198. mad.)
- 8- Bu okulların öğretmen ve diğer personelinin tayin ve terfilerine bakacak, nizamnameleri hazırlayacak daire-i idare düşünmüştür. (133-143. madde)
- 9- Maârifin merkez kuruluşunda devamlı gelişmelere göre yeni kararlar alacak kuralları, yani Meclis-i Kabir-i Maârif-i düşünmüştür. (131-133. madde)

10- Bu meclisin dışarda şubesi olan Vilayet Maârif Meclisleri'ni düşünmüştür. (143.-153. madde)
1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesine göre esas yönünden öğretim üç dereceye ayrılmıştır:

- 1) Sıbyan ve Rüşdiye,
- 2) İdadiye ve Sultaniye,
- 3) Mekâtib-i Âliye.

Bu üç derecenin içindeki mektepler de beş kısım sayılmıştır:

- 1) Sıbyan,
- 2) Rüşdiye,
- 3) İdadiye,
- 4) Sultaniye mektepleri,
- 5) Mekâtib-i Âliye (Ayas, 1948).

1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nde tahsil müddeti dört yıl olan sıbyan mekteplerinde okutulacak dersler:

- Usûl-i cedide tarzıyla elifba,
- Kur'ân-ı Kerîm,
- Tecvid,
- Ahlâka ilişkin resail,
- İlm-i hal,
- Yazı talimi,
- Fenn-i hesap,
- Tarih-i Osmanî,
- Coğrafya,
- Malûmat-ı Nâfia olarak 6. maddede belirtilmiştir.

Ayrıca derslerde değişiklik ancak nezaretin izniyle gerçekleştirilecektir (Çağır ve Türk, 2017).

Rüşdiyelerin temel ayırt edici niteliği, klasik medrese formasyonundan farklı, modern içerikli bir öğretim kurumu olarak tasarlanmış olmalarıdır. Bu okulların isimlendirilmesinde kullanılan “rüşdi” terimi, bireyin çocukluktan çıkarak akıl ve muhakeme yetkinliği kazandığı, yani “erginliğe yöneldiği” dönemi ifade eder ki bu, rüşdiyelerin öğrenciyi yalnızca bilgiyle değil, aynı zamanda sorumluluk bilinciyle de donatmayı amaçladığını gösterir. Tanzimat sonrası oluşan yeni kamu yapılanmasında ihtiyaç duyulan memurların yetiştirilmesi görevi büyük ölçüde bu kurumlara tevdi edilmiştir (Binbaşıoğlu, 1995). Zira Tanzimat öncesinde eğitim faaliyetleri ağırlıklı olarak askerî mahiyette yürütülürken, sivil bürokrasinin gelişimiyle birlikte sivil nitelikli eğitim kurumlarının da temelleri atılmıştır. Bu dönüşümün öncüsü sayılabilecek kurumlar arasında, II. Mahmud döneminde kurulan ve devlet dairelerine memur yetiştirmeyi amaçlayan Mekteb-i Maârif-i Adliye (1838) ile Mekteb-i Ulûm-ı Ebediye (1839) yer alır. Her iki okul da 1838 yılında Meclis-i Vâlâ tarafından açılması planlanan rüşdiyelerin ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir (Tekeli ve İlkin, 1993).

1869'a gelinceye dek rüşdiyeler sayıca önemli bir artış göstermiş ve bu yönüyle Tanzimat dönemi eğitim politikalarının kurumsal temelini teşkil etmiştir. Nitekim 1868 yılı itibarıyla Osmanlı vilayetlerinde toplam 31 rüşdiye mektebinin faaliyete geçmiş olması, bu kurumların ne denli yaygınlaştığını ve devletin modern eğitim anlayışına verdiği önemi açıkça ortaya koymaktadır (Cevad, 1920). Aynı nizamnâmenin 23. maddesinde, rüşdiyelerin ders programı ile ilgili şu düzenlemeler yer almaktaydı:

- Mebadi-i ulûm-u diniye (Din ilimlerine giriş),
- Lisan-ı Osmânî Kavâ'id-i (Türkçe gramer),
- İmlâ ve yazı, Tertib-i cedîd üzere kavaid-i Arabiye ve Farsiye (Arapça ve Farsça Gramer),
- Tersim-i hudut (Resmi Hat), İlm-i hesap (Aritmetik),
- Mebadi-i hendese (Geometri başlangıcı),
- Tarih-i umûmî ve tarih-i Osmanî (Genel tarih ve Osmanlı Tarihi),
- Coğrafya,
- Jimnastik ve
- Okulun bulunduğu yerde en çok kullanılan dil.

Rüşdiyelerde uygulanan ders programına ek olarak, okulun bulunduğu coğrafi bölgede yaygın olarak kullanılan dil dikkate alınarak, bu dile ilişkin derslerin de müfredata dahil edilmesi öngörülmüştür. Ticaretin yoğun olarak yapıldığı merkezlerde ise, talepte bulunan öğrenciler için

rüşdiyenin dördüncü sınıfında *Fransızca* dersleri verilmesi imkânı tanınmıştır. Ayrıca dinî içerikli derslerin her milletin kendi anadilinde işlenmesi esası benimsenmiş; bu bağlamda söz konusu dillerin öğrencilere öğretilmesi de öngörülmüştür. Müslüman olmayan öğrencilerin din eğitimi ise, Nizamnamenin altıncı maddesine eklenen fıkra çerçevesinde belirlenen usule uygun olarak, ilgili cemaatlerin ruhani önderleri tarafından tayin edilen öğreticiler aracılığıyla yürütülecektir (Özalp ve Ataunal, 1977).

Rüşdiye mekteplerinin Osmanlı eğitim sistemi içerisindeki konumu, zaman zaman çeşitli tereddütlere ve değerlendirme farklılıklarına yol açmıştır. Bazı Maârif tarihçileri bu kurumları ilk öğretim kademesi içinde değerlendirme eğilimindeyken, diğer bir grup araştırmacı ise onları ortaöğretim düzeyine dahil etmektedir. Ancak tarihsel gelişim dikkate alındığında, rüşdiyelerin başlangıçta sıbyan mekteplerinin devamı niteliğinde, hazırlık düzeyinde bir işlev üstlendiği; ilerleyen dönemlerde ise daha belirgin bir biçimde ortaokul özellikleri taşıyan bir öğretim kademesine dönüştüğü görülmektedir. Bu okulların önce Darülfünun'a, ardından da idadi mekteplerine geçişte bir basamak teşkil etmesi, onları ortaöğretim yapısı içerisinde değerlendirme gereğini doğurmuştur (Kodaman, 1988).

1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nin 27-32 maddeleri arasında kız rüşdiyeleri ile ilgili düzenlemelerden bahsedilir. Kız okullarının öğretmenleri kadın olacak ve istenilen sayı ve nitelikte kadın öğretmen yetiştirilinceye kadar yaşlı ve olgun erkek öğretmenlerden faydalanılacaktır. Toplam eğitim süresi dört yıl olan Kız rüşdiyelerinin dersleri şu şekilde ifade edilmiştir (Cevad, 1920):

- Mebâdi-i Ulûm-ı Diniye (Din dersi),
- Muhtasar Tarih ve Coğrafya, Lisân-ı Osmanî Kavâ'id-i (Osmanlıca Dil Bilgisi),
- Hesab ve Defter Tutmak Usûlü,
- Mebâdi-i Kavâ'id-i Arabiye ve Farişiye (Arapça ve Farsça'nın Başlangıcı),
- Nakışa Medar Olacak Derece (de) Resim, İmlâ ve İnşâ (İmlâ ve Yazı),
- Âmeliyat-ı Hıyâtiye (Dikiş İşleri),
- Müntehebât-ı Edebîye,
- Tedbîr-i Menzil (Ev İdaresi),
- Mûsiki (Mecburi değildir).

Ders programlarının içeriği incelendiğinde, özellikle kız öğrenciler için öngörülen müfredatın, büyük ölçüde ev içi yaşama ve düzenine katkı sağlayacak derslerle sınırlandırıldığı dikkat çekmektedir. Bununla birlikte, matematik öğretiminin oldukça sınırlı tutulmuş olması da göze çarpmaktadır. Aynı şekilde tarih ve coğrafya gibi genel kültür derslerinin ise bağımsız disiplinler olarak değil, tek bir genel ders başlığı altında birleştirilmiş biçimde sunulması, dönemin toplumsal ve cinsiyet temelli eğitim anlayışını yansıtmaktadır (Somel, 2000).

Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nin, 33-41. maddeleri idadileri (Devellioğlu, 1995) düzenlemektedir. İdadîlerin öğretim süresi toplam üç yıl olup şu dersler okutulacaktır (Kodaman, 1988):

- Türkçe kitâbet ve inşâ,
- Fransızca,
- Kavânin-i Osmaniye,
- Mantık,
- İlm-i servet-i milel,
- Coğrafya,
- Târih-i umûmî,
- İlm-i mevâlid,
- Cebir, Hesap ve defter tutma,
- Hendese ve ilm-i mesâha,
- Hikmet-i tabiyye,
- Kimya ve Resim. (mad. 38)

Nizamnâme'de sultani (Devellioğlu, 1995) okulları 8 maddede düzenlenmiştir. Mekteb-i Sultani'nin açılışının başlıca sebebi zamanın hükümdarı Sultan Abdülaziz'in H. 1284 (M. 1867) de Fransa'ya yaptığı ziyaret amaçlı seyahatin kültür sahasında bıraktığı etkiler olmuştur.

1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nde, vilayet merkezlerinde birer Mekteb-i Sultani açılması öngörülmüştür (40-46. maddeler). Bu düzenlemeye göre, idadi mekteplerinden başarıyla

mezun olan öğrenciler, toplumsal kökenlerine bakılmaksızın ve belirli bir ücret karşılığında bu okullara kabul edilebilecektir. Böylece eğitimde liyakate dayalı bir ilerleme sistemi benimsenmiş ve üst düzey eğitim kurumlarına erişimde görece bir fırsat eşitliği sağlanması hedeflenmiştir (Unat, 1964). Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'ne göre sultanilerde uygulanacak ders programı iki ana bölümde düzenlenmiştir:

1- “Kısm-ı âdî”

2- “Kısm-ı âlî”

Kısm-ı âdî bölümünde idadi düzeyinde dersler okutulurken, *kısm-ı âlî* kısmı ise kendi içinde “ulûm” ve “edebiyat” olmak üzere iki ayrı dala ayrılmıştır. *Kısm-ı âlî*'nin öğretim süresi üç yıl olup, *kısm-ı âdî* ile toplam eğitim süresi altı yılı bulmaktadır. *Kısm-ı âlî*'ye idadi mezunları, *kısm-ı âdî*'ye ise rüşdiye mezunları kabul edilmektedir. Bu okullara öğrenciler hem yatılı hem de gündüzlü olarak alınmakta; belirli bir kontenjan dahilinde parasız veya indirimli ücretle eğitim alma imkânı da tanınmaktadır (42, 44, 46. maddeler) (Çağır ve Türk, 2017).

1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ile kurulması öngörülen ortaöğretim kurumlarının, hem İstanbul'da hem de taşrada sistemli biçimde yaygınlaştırılması ve kurumsallaştırılması, esasen Sultan II. Abdülhamid döneminde hayata geçirilebilmiştir. Bununla birlikte, nizamnamede öngörülen sultanilerin beklenen ölçüde yaygınlaştırılmamış olması, ortaöğretimin ikinci basamağını oluşturacak yedi yıllık idadi mekteplerinin teşkilini zaruri kılmıştır (Türk, 2014). Bu süreçte açılabilen tek sultani, günümüzde *Galatasaray Lisesi* adıyla eğitimine devam eden *Galatasaray Sultanisi* olmuştur (Çağır ve Türk, 2017).

Osmanlı eğitim sistemini bütüncül bir çerçevede düzenlemeyi amaçlayan ve II. Meşrutiyet'in ilanına dek yürürlükte kalan 198 maddelik Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nde, en geniş yer Darülfünûn (İhsanoğlu, 1993)'a ayrılmış olup, bu kurumla ilgili toplam elli bir maddeye yer verilmiştir. 1862'de Darülfünûn'un resmî açılışı gerçekleşmeden önce, serbest konferanslar yoluyla eğitim faaliyetlerine başlanmış; ilk dersler fizik, kimya, tabii bilimler ve coğrafya gibi alanlarda verilmiş, bu dersler genellikle Avrupa'da eğitim almış yüksek rütbeli devlet adamları tarafından okutulmuştur (Karal, 1976). 1869'da ise, günümüzde *Basın Müzesi* olarak kullanılan yeni binanın tamamlanmasıyla birlikte, Darülfünun dersleri bu mekânda yürütülmeye başlanmıştır (Akyol, 1940). Tarih derslerinin içeriği ve kapsamı, ders programlarında ayrıntılı biçimde tanımlanmış olan Nizamnâme'de, aynı zamanda öğretim programında yer alacak dersler, öğrenci kayıt ve kabul esasları, cinsiyete göre eğitim uygulamaları ile öğretmenlerin maaşlarına ilişkin hususlar belirli ilkelere bağlanarak düzenlenmiştir (Binbaşıoğlu, 2005).

1869 Maârif-i Umûmiyye Nizamnâmesi ve Tarih Eğitimi

19. yüzyıla dek eğitimciler arasında “Ne öğretmeliyiz?” sorusu ciddi şekilde gündeme gelmemiştir. Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bilgi birikimindeki büyük artış, bu sorunun yanıtlanmasını zorunlu hâle getirmiştir (Safran, 2006). Modernleşme, ilerleme düşüncesi ve pozitivist yaklaşımlar birçok eğitim sisteminde olduğu gibi Osmanlı Devleti ve Türkiye'deki eğitim anlayışlarını da etkilemiştir. Bununla birlikte, Osmanlı'da 19. yüzyılın sonlarına dek bu modern düşünce biçimlerinin eğitim sistemine nüfuz ettiğinden söz etmek oldukça zordur. Nitekim Rüşdiye ve İdadîlerde okutulan tarih dersleri, genellikle hanedan merkezli ve klasik vakanüvis geleneğine dayalı bir çerçevede sunulmaktaydı. Aynı yaklaşım, Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ile sıbyan mekteplerine eklenen tarih kitaplarında da devam etmiştir.

19. yüzyıldan itibaren tarih biliminin gelişmesiyle birlikte devletler, geleceklerini güvence altına almak amacıyla tarih araştırmalarına olduğu kadar tarih eğitime de özel bir önem vermeye başlamışlardır. Bu dönemde tarih, yalnızca bir bilim dalı olmanın ötesine geçmiş; kimlik inşası ve devlet ideolojisinin geniş halk kitlelerine benimsetilmesinde etkili bir eğitim aracı olarak öne çıkmıştır. Avrupa ülkelerinde okullarda verilen tarih dersleri, artık belirli bir amacı gerçekleştirmeye yönelik olarak düzenlenmiştir. Bu yüzyılda eğitim kurumlarının Avrupa'da halkın geniş kesimlerine ulaşması, Osmanlı Devleti'ni de etkilemiş ve bu etki sonucunda Osmanlı, eğitim sisteminde köklü değişiklikler yapma gereği duymuştur (Türkdoğan, 1996; Akçura, 1933). Bu doğrultuda, Osmanlı Devleti'nde Batılı tarzda gerçekleştirilen reformlarla birlikte eğitime yönelik ciddi adımlar özellikle Tanzimat Dönemi'nde atılmaya başlanmıştır. Bu dönemde tarih dersi, eğitim sisteminin her kademesinde yer almamaktaydı. Okullarda verilen tarih eğitimi genel olarak üç başlık altında toplanabilir:

- 1- Osmanlı tarihi, genel (umumî) tarih ve İslam tarihi,
- 2- 1850 yılında Rüşdiye mekteplerinin ders programı yeniden düzenlendiğinde, Türkçe, Arapça, Farsça, Matematik, Fizik, Astronomi, Coğrafya ve Geometri gibi derslerin yanı sıra;
- 3- Tarih dersleri kapsamında Peygamberler Tarihi, Osmanlı Tarihi ve Dünya Tarihi de müfredata dâhil edilmiştir (Gürkan, 2016).

Tanzimat Dönemi'nde, askerî okulların yanı sıra Sıbyan mekteplerinin devamı niteliğinde ilkmektepler, ortaöğretim seviyesinde Rüştiyeler ve İdadiler gibi okullar açılarak eğitim alanında kurumsallaşma ve yaygınlaşma süreci başlamıştır. Eğitim ve öğretime verilen önemin artmasıyla birlikte tarih öğretiminin de taşıdığı değer fark edilmiş, bu doğrultuda ders kitaplarının içeriği devlet tarafından belirlenmiştir. 1869'da yürürlüğe giren "Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi" ile tarih dersi, Maârif Nezâreti'nin programına dâhil edilerek tüm öğretim kademelerinde zorunlu ders hâline getirilmiştir. İlk dönem tarih ders kitaplarında ise ağırlıklı olarak Osmanlı hanedanı ve İslam tarihi konu edilirken, İslamiyet öncesi dönem ile Osmanlı öncesi Türk tarihine daha sınırlı biçimde yer verilmiştir (Tunçay, 1977).

1870'li yılların sonlarına doğru, ilk öğretmen okullarından biri olan Darülmuallimin-i Sıbyan'da, Ulûm-u Diniye, İlm-i Mahâric ve Tecvid, Hesap ve Coğrafya derslerinin yanı sıra Tarih dersinin de öğretim programında yer aldığı görülmektedir (Unat, 1964). Askerî eğitim kurumlarından Mühendishane-i Berri-i Hümayun'da ise, 1796 tarihli bir fermanla *Tarih-i Harb* dersinin okutulduğu belirtilmiştir. Sivil eğitim kurumlarından Tıbbiyede ise, Fenni Tarih ve Coğrafya, Hesap, Ekonomi Politik, Nizâmât-ı Cedide ve Muahedât-ı Saltanat-ı Seniyye gibi dersler okutulmaktaydı (Unat, 1964). Bu dönemde açılan yeni okullarda tarih dersinin müfredata girmesiyle birlikte, tarih kitapları da farklı bir yöntemle yazılmaya başlanmıştır. Osmanlı tarihine dair eserlerde sadece siyasî olaylara değil, aynı zamanda toplumsal ve kültürel gelişmelere de yer verildiği dikkat çekmektedir. Rüştiye mektepleri için Ahmed Vefik Paşa tarafından kaleme alınan *Fezleke-i Tarih-i Osmanî*, muhtemelen tarih ders kitaplarının ilk örneklerinden biridir. Eğitim amacıyla yazılan Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem* adlı eseri ile Abdurrahman Şeref Bey'in *Tarih-i Devlet-i Osmaniyesi* de ders kitapları arasında önemli bir konuma sahiptir (Başaran Alpugan, 1999). Bu eserlerin bazıları Fransız tarih kitaplarının etkisiyle kaleme alınmıştır. Ancak, Türk tarihine yeterince yer verilmemesi ve tercüme kitaplarda Türk milleti hakkında yer alan hatalı bilgiler, Süleyman Paşa ve Ahmed Vefik Paşa gibi milliyetçi düşünceye sahip aydınları rahatsız etmiştir. Bu nedenle söz konusu isimler, millî tarihe ağırlık veren ders kitapları yazma gereği duymuşlardır (Gökalp, 1974).

Osmanlı Devleti için 19. yüzyıl, tüm öğretim kurumlarını düzenleme ve çağdaşlaştırma girişimleri bakımından büyük bir dönüşüm olarak ortaya çıkmıştır. Eğitim ve tarih öğretimi konusundaki dönüşüm, Abdülhamid dönemi ile süreklilik oluşturacak bir değişimin de ifadesiydi. 19. yüzyılın başlarından itibaren gerçekleştirilen reform çabaları Abdülhamid döneminde yerini daha yeni ve daha köklü hamlelere bırakmıştır. Bu dönemde ders kitaplarında sunulan "ideal insan" profili, Allah'a, peygambere ve padişaha bağlılığı esas alan bir anlayışla şekillendirilmiştir (Doğan, 1994). Yine bu dönemde, ilköğretimin temelini ağırlıklı olarak dinî ve ahlaki içerikli dersler oluşturmuştur. Rüşdiye mekteplerinde ise başlangıçta din dışı dersler ön plandayken, 1892'den itibaren ders programlarına din, ahlâk, Osmanlı Tarihi ve Türkçe derslerinin eklenmesiyle, müfredatın daha millî ve İslami bir çerçeveye oturtulması hedeflenmiştir (Karpas, 2005).

1880 sonrasında tarih ders kitaplarının içeriği ve öğretim düzeyinde farklılaşmalar görülmeye başlamıştır. 20. yüzyılın başlarına dek, Ali Tevfik'in *Fezleke-i Tarih-i Umumî* adlı eseri okullarda tarih ders kitabı olarak okutulmuştur. Ancak II. Abdülhamid döneminde tarih öğretiminde bazı sınırlamalara da gidilmiştir. Bu dönemde sıbyan mekteplerinde tarih dersleri müfredattan çıkarılmış, Fransız İhtilali'nin yaydığı fikirlerin gençleri hükümdara karşı kıskırtabileceği düşüncesiyle rüştiye okullarında genel tarih derslerinin okutulması yasaklanmıştır. Buna karşın, Osmanlı tarihine dair derslerin okutulmasına devam edilmiştir (Safran, 2000).

1891'de İstanbul'da açılan altı sınıflı İnas Rüşdiyesi'nin müfredatında, tarih dersinin dördüncü sınıfta yer aldığı görülmektedir. Bu okulda, dördüncü sınıfta Peygamberler Tarihi (Enbiya), beşinci sınıfta İslam Tarihi ve altıncı sınıfta Osmanlı Tarihi okutulmuştur (Baymur, 1945). Günümüzdeki liselere denk gelen idadilerde ise tarih eğitimi *Tarih-i Umumî* dersi üzerinden verilmekteydi. Bu dersin yanı sıra, müfredatta Türkçe Kitabet ve İnşa, Fransızca, Kavânin-i Osmaniye, Mantık, İlm-i Servet-i Milal (ekonomi), Coğrafya, İlm-i Mevâlid (biyoloji), Cebir, Hesap ve Defter Tutma, Hendese

(geometri), İlm-i Mesaha (ölçme bilgisi), Hikmet-i Tıbbiyye (tıbbî bilgiler), Kimya ve Resim gibi çeşitli dersler de yer almaktaydı (Akyüz, 2011).

II. Meşrutiyet döneminde ise Türkçülük akımının güç kazanmasıyla birlikte, millî tarih anlayışı da şekillenmeye başlamış ve bu durum, okullardaki tarih derslerinin müfredatına doğrudan yansımıştır. Bu dönemde tarih alanında eser veren yazarların sayısı artmış; Türk tarihine dair konular hem zaman hem de mekân bakımından daha geniş bir çerçevede ele alınmaya başlanmıştır. Bu nedenle II. Meşrutiyet dönemi, sadece tarih yazıcılığı açısından değil, aynı zamanda tarih eğitimi bakımından da bir dönüm noktası, adeta bir yeniden doğuş olarak değerlendirilmektedir. Tarih dersleri, millî bilinç ve vatan sevgisi kazandırmada önemli bir araç olarak görülmüştür. Özellikle tarihî olaylar ile bunların neden-sonuç ilişkileri üzerinde durulmuş; Osmanlı Devleti'nin duraklama ve gerileme nedenlerine ayrı bir önem verilmiştir (Köken, 2002).

Kısaca ifade etmek gerekirse, 1908 sonrasında tarih ders kitaplarının içerik ve yapı özelliklerinde belirgin değişiklikler görülmeye başlanmıştır. Müfredatta, toplumsal ve yaşamsal nitelikteki konulara daha fazla yer verilmiştir. Ayrıca yine tarih kitaplarına bir yandan harita ve görseller eklenmiş, diğer yandan ise önemli devlet adamlarına dair bilgilere yer verilmiştir (Başaran Alpugan, 1999). II. Meşrutiyet sonrasında *millî tarih* bilincinin gelişmeye başlamasına rağmen, tarih yazımında çoğunlukla Avrupalı araştırmacıların eserlerine başvurulmuş ve bu eserler çoğu zaman yeterli bilimsel değerlendirmeye tabi tutulmadan aktarılmıştır. Bu durum, Türk tarihiyle ilgili gerçeği yansıtmayan birçok bilgi, temelsiz iddia ve hatta iftiranın ülkemizde de yaygınlaşmasına neden olmuştur. Fransızcadan aceleyle çevrilen genel tarih kitaplarının millî bir bakış açısıyla kaleme alınmamış olması, bu eserlerin eleştirilmesine yol açmıştır (Feyzioğlu, 1986).

Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi'nin tarih eğitimi açısından taşıdığı en önemli özellik, tarih dersinin tüm eğitim kademelerinde öğretim programlarına dâhil edilmesidir. Bu kapsamda, nizamnâmenin altıncı maddesi (Altıncı Madde: Mekâtib-i sıbyaniyenin müddet-i tahsiliyesi dört sene olup zîrde muharrer dersler tadrîs olunacaktır) doğrultusunda sıbyan mekteplerinde tarih dersi olarak *Muhtasar Tarih-i Osmanî* (Sabit, 1878; Kuş, 2022) okutulmaya başlanmıştır (BOA. Y.EE. 112/6). Bu derste, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayarak bazı önemli dönemler ve padişahlar konu alınmıştır. Ayrıca dersin karşısındaki ifade dikkat çekicidir. “*İşbu dersler sunûf-ı gayr-ı Müslimeye kendi lisanları üzere okutdurulacaktır*” (Bu dersler gayrimüslim sınıflara (öğrencilere), kendi dilleriyle okutulacaktır). 1869'da yayımlanan bu düzenlemeye kadar sıbyan mekteplerinde tarih dersinin yer almadığı göz önünde bulundurulduğunda, bu gelişme bu okullar açısından oldukça dikkat çekicidir.

Sıbyan mekteplerinin yanı sıra, dört yıllık rüşdiye mekteplerinin programına *Tarih-i Umumî ve Tarih-i Osmanî* (23. Madde), kız rüşdiyelerine *Muhtasar Tarih* (29. Madde), üç yıllık idadilere *Tarih-i Umumî* (38. Madde), Mekâtib-i Sultaniye'nin edebiyat sınıflarına *Tarih* (46. Madde), Darümuallimîn'in edebiyat şubesine ise her milletin kendi dilinde okutulmak üzere *Tarih-i Umumî* (*Her cemaatin kendi lisanı üzere tadrîs kılınacaktır ve etfâl-i gayr-ı Müslimenin ulûm-ı diniye dersleri mevâdd-ı muhtelif-i sâbıkada beyân olunduğu vechile rüesâ-yı ruhâniye ma'rifetleriyle bi't-tayin tadrîs olunacaktır*) (Her cemaatin eğitimi kendi diliyle yapılacaktır; gayrimüslim çocuklara verilecek dinî bilgiler ise, daha önce belirtilen farklı esaslara göre, o cemaatin ruhani liderleri tarafından belirlenecek kişiler aracılığıyla okutulacaktır) (54. Madde) dersi eklenmiştir. Ayrıca, Darümuallimat'ın sıbyan şubesine *Tarih-i Osmanî* (69. Madde), rüşdiye şubesine *Tarih* (*Her cemaatin kendi lisanı üzere tadrîs olunacaktır ve etfâl-i gayr-ı Müslimenin ulûm-ı diniye derslerinin tayini altmışdokuzuncu maddenin hükmüne tevfikân cereyân edecektir*) (Her cemaatin eğitimi kendi diliyle yapılacaktır ve Müslüman olmayan çocukların din bilgisi derslerinin belirlenmesi, 69. maddenin hükmüne uygun olarak gerçekleştirilecektir), Darülfünun'un hikmet ve edebiyat şubelerine de *İlm-i Tarih* ile *Tarih-i Umumî* (81. Madde) dersleri konulmuştur (BOA. Y.EE. 112/6).

Tarih derslerinin temel hedefi, her eğitim seviyesinde Osmanlı tebaasını “Osmanlılık” fikri etrafında birleştirmek ve bu yolla toplumsal bütünlüğü sağlamaktır. Ders içeriklerinin ağırlıklı olarak hanedan tarihine odaklanması da bu düşüncenin yansımasıdır. Nitekim Telif ve Tercüme Dairesi tarafından hazırlanan “Mekâtib-i Sıbyan İçin Müsabakaya Sunulan Kitapların Beyannameleri”nde, sıbyan mektepleri için yazılması öngörülen Osmanlı Tarihi kitabının taşınması gereken nitelikler şu şekilde belirlenmiştir: “*Kitapta, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan önce Anadolu'da mevcut olan devlet ve toplumlara dair kısa bir giriş yer almalı; ardından Osmanlı Devleti'nin ortaya çıkışından*

itibaren yaşanan önemli gelişmeler ile padişahların doğum, tahta çıkış ve ölüm tarihleri gibi bilgiler ayrıntılı biçimde sunulmalıdır.” Bu yaklaşımla merkezî otorite, farklı yaş gruplarındaki öğrencilere yönelik olarak sınırları çizilmiş, belli bir bakış açısına dayalı tarih anlayışını sistemli biçimde aktarmaya başlamıştır (Gürkan, 2016).

Mekâtib-i Sultaniye’de okutulacak dersler iki kısma ayrılmıştır. Kısım-ı âdi ve kısım-ı âli. Kısım-ı âdi, idadî (lise) okullarında okutulan derslerdir. Kısım-ı âli ise edebiyat ve fen/ilim olmak üzere iki bölüme ayrılmıştır. Bu kısım-ı âliye göre, mekteb-i sultanîde (örneğin Galatasaray Lisesi) öğrenim süresi üç yıl, kısım-ı âdi ile birlikte toplam altı yıldır. Kısım-ı âdi dersleri okulun ders çizelgesinde gösterildiği gibidir; kısım-ı âli’nin içerisinde yer alan yedi yıllık yatılı (leylî) idadilerin edebiyat sınıflarına ait haftalık ders programında Tarih dersinin haftalık saatleri Tablo 1’de verilmiştir (46. Madde) (Vilâyat-ı Şâhâne’de Bulunan Leylî ve Neharî Mekâtib-i İdadîye Mahsus Olarak Bu Kere Maârif Nezâreti’nce Ta’dilen Kaleme Alınan Ders Programları, 1968):

Tablo 1

Yedi Yıllık Yatılı (Leylî) İdadilerin Edebiyat Sınıflarına Ait Haftalık Ders Programında Tarih Dersinin Haftalık Saatleri

	Yıllar	Ders Saatleri
Tarih Dersi	1. Yıl	-
	2. Yıl	2
	3. Yıl	3
	4. Yıl	2
	5. Yıl	2
	6. Yıl	2
	7. Yıl	2

Tablo 1’de de görüldüğü gibi, kısım-ı âli’nin içerisinde yer alan beş yıllık sancak nehârî (gündüzlü) idadilerin edebiyat sınıflarına ait haftalık ders programında Tarih dersinin haftalık saatleri Tablo 2’de gösterilmiştir (46. Madde) (Vilâyat-ı Şâhâne’de Bulunan Leylî ve Neharî Mekâtib-i İdadîye Mahsus Olarak Bu Kere Maârif Nezâreti’nce Ta’dilen Kaleme Alınan Ders Programları, 1968):

Tablo 2

Beş Yıllık Gündüzlü (Sancak Neharî) İdadilerin Edebiyat Sınıflarına Ait Haftalık Ders Programında Tarih Dersinin Haftalık Saatleri

	Yıllar	Ders Saatleri
Tarih Dersi	1. Yıl	-
	2. Yıl	2
	3. Yıl	3
	4. Yıl	2
	5. Yıl	2

Tablo 2’de de görüldüğü üzere, kısım-ı âli’nin içerisinde yer alan yedi yıllık yatılı (leylî) idadilerin edebiyat sınıflarında Tarih dersi haftada genellikle 2 saat olarak okutulmuştur. Haftalık ders çizelgelerinde, sadece ilk yıl bu derse yer verilmemiş, üçüncü yılda 3 saat, diğer tüm yıllarda ise haftada 2 saat tarih eğitimi devam etmiştir. Aynı şekilde, beş yıllık gündüzlü (sancak nehârî) idadilerde de tarih dersi ilk yıl okutulmamış, üçüncü yılda 3 saat, diğer her yılda ise 2 saat olacak şekilde verilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

1869 tarihli Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, Osmanlı Devleti’nin modernleşme sürecinde eğitimi kurumsallaştırma ve rasyonel temellere oturtma yönündeki en kapsamlı adımı olarak değerlendirilmelidir. Bu nizamname, yalnızca dönemin eğitim yapısına yön vermekle kalmamış, aynı zamanda bir devlet ideali olarak eğitimin yeniden tanımlanmasına olanak sağlamıştır. Eğitim sisteminin örgütlenmesinden ders kitaplarının içeriğine, öğretmenlerin görevlerinden müfredatın içeriğine kadar pek çok alanı ayrıntılı bir şekilde düzenleyen bu metin, Osmanlı yönetiminin, modernleşme çabalarını sadece askerî ya da idarî alanlarla sınırlı tutmadığını, toplumsal zihniyet dönüşümünü önceleyen bir eğitim politikası benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu dönüşüm süreci içerisinde tarih eğitimi, Osmanlı Devleti’nin ideolojik yönelimlerini ve toplumsal mühendislik stratejilerini doğrudan yansıtan temel bir unsur olarak öne çıkmıştır. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile şekillenen reformcu zihniyet, Batı’dan esinlenen eğitim modellerinin benimsenmesine zemin hazırlarken, tarih dersleri bu yeni sistemin taşıyıcı kolonlarından biri hâline gelmiştir. Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ile tarih dersi, yalnızca rüşdiyeler ve idadiler gibi ortaöğretim kurumlarında

değil, sıbyan mekteplerinden Darülfünun'a kadar tüm öğretim kademelerinde zorunlu bir ders olarak tanımlanmıştır. Bu durum, tarih eğitiminin artık belirli bir sosyal zümreye değil, tüm Osmanlı tebaasına yönelik ve onları "Osmanlılık" fikri etrafında birleştirmeyi hedefleyen bir araç hâline geldiğini göstermektedir.

Nizamnâmede tarih derslerine dair yapılan düzenlemeler, içeriğin ve öğretim dilinin cemaat temelli esneklikle belirlenmesini de mümkün kılmış; böylece Osmanlı Devleti, bir yandan "çoğulculuk" ilkesine sadık kalırken, diğer yandan merkezî bir tarih anlatısını tüm unsurlarıyla tesis etmeye çalışmıştır. Özellikle sıbyan mekteplerine tarih dersinin ilk kez eklenmiş olması, erken yaşta tarihsel bilinç inşasına yönelik stratejik bir hamle olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda tarih dersi, sadece geçmişin aktarımı değil, aynı zamanda siyasal bağlılık, sadakat ve kimlik inşası işlevi taşıyan ideolojik bir eğitim aracı hâline gelmiştir.

Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi sonrasında kaleme alınan tarih ders kitapları da bu ideolojik yönelimin izlerini taşımaktadır. Osmanlı hanedanı merkezli anlatım tarzı, padişahların biyografilerine verilen ağırlık ve İslam tarihine yapılan vurgu hem geçmişle meşruiyet bağları kurmak hem de tebaaya yön verici bir tarihsel bellek sunmak amacı taşımaktadır. Bununla birlikte, 1870'lerden itibaren geliştirilen bazı tarih kitaplarında toplum hayatına, kültürel gelişmelere ve yerel tarih unsurlarına da yer vermeye başlanması, tarih öğretiminin içerik açısından da çeşitlenmeye başladığını göstermektedir. Yine II. Meşrutiyet sonrasında Türkçülük akımının etkisiyle millî tarih yazımının güç kazanması, tarih eğitiminin ideolojik çerçevesini yeniden şekillendirmiştir.

Bütün bu gelişmeler ışığında, Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi tarih eğitiminin yalnızca kapsamını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda bu alanı Osmanlı modernleşme sürecinin merkezî bileşenlerinden biri hâline getirmiştir. Devletin bekasını sağlam temeller üzerine inşa etme gayretiyle şekillenen bu yaklaşım, eğitim yoluyla sadık, üretken ve bilinçli bir Osmanlı vatandaşlığı modeli inşa etmeyi hedeflemiştir. Bu çerçevede tarih dersleri, yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel işlevler yüklenmiş, geçmişin seçici bir anlatımı üzerinden geleceğin vatandaş tipini biçimlendirilmiştir.

Sonuç olarak, 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, Osmanlı eğitim sisteminde tarih öğretiminin sistemli ve merkezi bir düzleme oturarak, bu alanın kurumsallaşma sürecini başlatmış; tarih eğitiminin ideolojik, pedagojik ve toplumsal işlevlerini yeniden tanımlayan bir çerçeve sunmuştur. Bu yönüyle nizamname, yalnızca dönemin eğitim politikalarının değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin zihinsel ve kültürel inşasının da en önemli belgelerinden biri olarak değerlendirilmeyi hak etmektedir.

Kaynakça

- Akarlı, E. D. (1976). *The problems of external pressures, power struggle and budgetary deficits in Ottoman politics under Abdulhamid II (1876–1909)*. Princeton: Princeton University.
- Akçura, Y. (1933). Birinci Türk Tarih Kongresi. *Ülkü Halkevleri Dergisi*, 1(1), 23–29.
- Akyol, İ. H. (1940). Tanzimat Devrinde Bizde Coğrafya ve Jeoloji. *Tanzimat I.*, Maârif Matbaası.
- Akyıldız, A. (2012). *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*. İletişim Yayınları.
- Akyüz, Y. (1999). 17. Yüzyıldan Günümüze Türk Eğitiminde Başlıca Düzenleme ve Geliştirme Çabaları. *Millî Eğitim*, 144.
- Akyüz, Y. (2012). *Türk Eğitim Tarihi (M.Ö. 1000-M.S. 2012)*. Pegem Akademi.
- Aliye, F. (1895). Kızların Terbiyesi. *Hanımlara Mahsus Gazete*.
- Altın, H. (2008). 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ve Öğretmen Yetiştirme Tarihimizdeki Rolü. *İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 271–283.
- Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı Eğitiminde Modernleşme*. (t.y.). T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayını, Yayın No: 134.
- Ayas, N. (1948). *Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitimi: Kuruluşlar ve Tarihçeler*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Başaran Alpugan, B. (1999). Genç Dönem Osmanlı İmparatorluğunda Tarih Yazıcılığı ve Tarih Kitapları. *Osmanlı*, 8. Yeni Türkiye Yayınları.
- Baymur, A. F. (1945). *Tarih öğretimi*. Maârif Matbaası.
- Binbaşıoğlu, C. (1995). *Türkiye'de Eğitim Bilimleri Tarihi*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Binbaşıoğlu, C. (2005). *Türk Eğitim Düşüncesi Tarihi*. Anı Yayıncılık.
- Cevad, M. (1920). *Maârif-i Umumiyye Nezareti Tarihçe-i Teşkilat ve İcraatı*. İstanbul, 1338/1920.
- Çağır, M. & Türk, İ. C. (2017). 1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitim Tarihindeki Yeri. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 4(11), 62–75.
- Devellioğlu, F. (1995). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*. Aydın Kitabevi Yayınları.

- Doğan, N. (1994). *Ders kitapları ve sosyalleşme (1876–1918)*. Bağlam Yayıncılık.
- Doğanay, F. K. (2011). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri* (Doktora tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Duman, T. (1999). Türkiye'de Eğitim Reformları Açısından Öğretmen Yetiştirme Sorunu. *Erdem*, 12(34), 91–106.
- Ergin, O. (1977). *Türk Maârif Tarihi* (Cilt I–II). Eser Matbaası.
- Feyzioğlu, T. (1986). Atatürk ve Tarih". *Atatürk Haftası Armağanı*. Genelkurmay Askeri Tarihi ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları.
- Gökalp, Z. (1974). *Türkçülüğün Esasları*. Millî Eğitim Basımevi.
- Gürkan, H. (2016). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İlköğretimde Tarih Öğretiminin Dönüşümü (1869–1950)* (Doktora tezi). Mersin Üniversitesi.
- Hayta, S. (1995). *1869 Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi ve Türk Eğitimine Katkıları* (Yüksek lisans tezi). Gazi Üniversitesi.
- İhsanoğlu, E. (1993). Darülfünun. *DİA*, 8.
- Karal, E. Z. (1976). *Osmanlı Tarihi* (Cilt VII). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karpat, K. H. (2005). *İslam'ın Siyasallaşması: Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Kimlik, Devlet, İnanç ve Cemaatin Yeniden Yapılandırılması*. Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Kasaba, R. (1988). *The Ottoman Empire and the World Economy: The Nineteenth Century*. SUNY Press.
- Kodaman, B. (1988). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Köken, N. (2002). *Cumhuriyet Dönemi Tarih Anlayışları ve Tarih Eğitimi (1923–1960)* (Doktora tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi.
- Kuş, C. (2022). *Selim Sabit'in Muhtasar Tarih-i Osmanî Adlı Eserinin Transkripsiyonu* (Yüksek lisans tezi). İstanbul Topkapı Üniversitesi.
- Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi. (1286/1869). *Takvim-i Vekayi*, Nüsha 908.
- Maârif-i Umumiyye Nizamnâmesi, Y.EE. 112/6. (24 Cemazeyilahir 1286 / 1 Ekim 1869).
- Ortaylı, İ. (1999). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İletişim Yayınları.
- Özalp, R. & Ataüinal, A. (1977). *Türk Milli Eğitim Sisteminde Düzenleme Teşkilatı (Talim ve Terbiye Kurulu – Milli Eğitim Şurası)*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Sabit, S. (1878). *Muhtasar Tarih-i Osmanî (Sıbyan Mekteplerine Mahsustur)*. İstanbul, 1295/1878.
- Safran, M. (2000). Osmanlı Tarihi Öğretimi ve Osmanlı İmajı. *Türk Yurdu*, 148–149.
- Safran, M. (2006). *Tarih Öğretimi ve Çağdaş Müfredat Teorileri*. Gazi Kitabevi Yayınları.
- Somel, S. A. (2000). Osmanlı Modernleşme Dönemi Kız Eğitimi. *Kebikeç*, 10, 223–238.
- Somel, S. A. (2001). *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire 1839–1908: Islamization, Autocracy and Discipline*.
- Sungu, İ. (1943). Galatasaray Lisesinin Kuruluşu. *Belleten*, 8(28), 315–347.
- Şimşek, T. (2023). 1869 Maârif Nizamnâmesi ve Türkçe Eğitimi. *Eğitim Bilimlerinde Uluslararası Araştırma ve Derlemeler*. Ed. Şehriban Koca, Erdal Bay. Serüven Yayınevi.
- Tekeli, İ. & İlkin, S. (1993). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Toska, Z. (1998). *Osmanlıdan Cumhuriyete Kadın ve Eğitim: Kadın Eserleri Kütüphanesi ve Bilgi Merkezi 1998 Ajandası*. Kadın Eserleri Kütüphanesi Vakfı, 89–92.
- Tunçay, M. (1977). İlk ve Orta Öğretimde Tarih. *Felsefe Kurumu Seminerleri: Türkiye'de Tarih Eğitimi*, 277–284.
- Türk, İ. C. (2014). Türkiye'de Orta Tahsil Başlıklı Risaleye Göre Osmanlı İmparatorluğu'ndan Ulus Devlet Türkiye'ye İntikal Eden Ortaöğretim Mirası. *TAED*, 351–378.
- Türkdoğan, O. (1996). *Değişme – Kültür ve Sosyal Çözülme*. Birleşik Yayıncılık.
- Unat, F. R. (1964). *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi bir Bakış*. Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Vilâyât-ı şâhânedede bulunan leylî ve neharî mekatib-i idadiyyeye mahsus olarak bu kere Maârif Nezaretince ta'dilen kaleme alınan ders programları. (1310). Âlem Matbaası.

Etik Beyan ve Etik Kurul Onayı

Bu araştırmada bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyulmuştur. Bu araştırma için etik kurul iznine gerek bulunmamaktadır.

Yazarların İşbirliği Oranı

Çalışmayı yazar %100 oranında katkı sağlayarak yürütmüştür.